

PÉTER LÁSZLÓ

A József Attila-kutatás helyzete és tennivalói

AZ ÚJABB SZAKIRODALOM



A rendszerváltoztatás után némelyek kísérleteztek József Attila költői nagyságának kétségbe vonásával vagy legalább jelentőségének csökkentésével. A szélsőségesen ítélkezők szemében „a kommunista költő” gyanúba keveredett, akár az 1920-es évek elején Juhász Gyula, „a vörös költő”.

Hamarosan lepiszantették ezeket az értetlen és érzéketlen hangokat, s néhány év múltával a József Attila-életmű kutatása a korábbinál is alaposabbá, elmélyültebbé és a dogmatizmustól mentesen elfogulatlanabbá válhatott. Befejeződött Szabolcsi Miklós (1921–2000) hatalmas monográfiája, mégpedig kötetről kötetre jobban megszabadulva korábbi előítéleteitől („*Kemény a menny*”, 1992; *Kész a lettár*, 1998). Tág szemléletét úgyszólván minden más nézetnek – ha nem is elfogadása, de befogadása, idézése – jellemzi. Mégsem jogos „kommentárgyűjteménynek” degradálni, mint Kassai György tette (*Testet öltött érv*, 2003, 186); ennél sokkal több: a József Attila-kutatás összefoglalása, kézikönyve, minden további vizsgálódás alapja, kiindulópontja. Meghaladni lehet, sőt szükséges; lebecsülni méltánytalan.

A rendszerváltoztatás óta

jócskán megszaporodtak az életművet különféle nézőpontból elemző monográfiák, tanulmánygyűjtemények.

Jelentős gyűjtemény kezdte meg a mélyreható vizsgálatot a költőnek korábban tabuként kezelt betegségével („*Miért fáj ma is*”. *Az ismeretlen József Attila*. Szerk. Horváth Iván, Tverdota György. 1992.). Ez lényegesen megbővítette mind adataival, mind szemléletével az addigi kutatást. Négy nagy fejezete szolgálta a különböző nézőpontokat. A *Pszichológia* Szőke György, Cserne István, Bagdy Emőke, Garai László, Kassai György, Nemes Livia tanulmányaival a költő lelki betegségének és pszichoanalitikus kezelésének kérdéseit, ezeknek a költészetében való tükröződését tárgyalták. A szerzők nemcsak irodalomtörténészek, hanem ideg- és elmeorvosok, pszichológusok, pszichiáterek. Az *Irodalom- és eszmetörténet* (Tverdota György, Valachi Anna, Erős Ferenc írásai) részben ezt folytatta, elemezve a *Szabad ötletek jegyzékét*, a Rapaport Samuval való kapcsolatot, a költő „freudomarxista” nézeteit. A *Politika* című fejezetben Horváth Iván József Attilának és az illegális kommunista pártnak a kapcsolatát, Nagy Csaba pedig a moszkvai írókongresszusra való meghívás történetét végre őszintén és hitelesen adhatta elő. A *Szövegek* a kritikai kiadásban még nem szereplő írásokat tett közzé: a Rapaport-leveleket, a Gyömrői

Edit hagyatékában fennmaradt iratokat, a *Sárgahajúak szövetsége* című pszichoanalitikus vallomást és a *Szabad ötletek* jegyzékét. Ez a kötet tette közkinccsé szakszerű magyarázatokkal József Attila valamennyi pszichoanalitikus indítékú följegyzését. Újdonsága a kiadványnak a benne szereplő költői szövegek rövid, de a kutatást megkönnyítő konkordanciajegyzéke.

Szintén ekkor bocsátotta közre először a Horváth Iván vezetésével működő munkaközösség József Attila értekező és mélylélektani írásait, amelyeknek megismerése lényegesen megbővítette a költő életének és művének ismeretét, új tápot adva a behatóbb vizsgálódásokhoz (*Tanulmányok és cikkek 1923–1930*. [1. k.] *Szövegek*. [2. k.] *Magyarázatok*. 1995).

Könyvespolcomon, pedig a különféle összes és válogatott versgyűjteményeket nem szeretem mind meg, a három métert meghaladja a József Attilától való és a József Attiláról szóló könyvek sora. Az idei centenáriumi bizonyára megint gyarapítja a kisebb könyvtárt kitevő József Attila-irodalmat.

A teljesség igénye nélkül a főbbeket is csak felsorolni tudom. Szőke György „*Úr a lelkem*” címmel, *A kései József Attila* alcímmel tárgyalta az utolsó évek költészetét (1990). N. Horváth Béla „*Egy, ki márványból rak falut...*” című kötetének tárgyát alcíme határozza meg: *József Attila és a folklór* (Szekszárd, 1992). Garai László is a költő verséből vett idézetet tett tanulmánykötetének címéül: „...*Elvegyültem és kiváltam*” (1993). Még az alcíme (*Társadalomlélektani esszé az identitásról*) sem jelzi, hogy könyvének második fele a költőről szól (*József Attila tragikus paradoxonai*). Tasi József egymás után két könyvvel is gyarapította a költőnek egy-egy új szempontú ismeretét: *József Attila és a Bartha Miklós Társaság* (1995); *József Attila könyvtára* (1996). Ugyancsak Tasi József szerkesztette a Petőfi Irodalmi Múzeum tanulmánykötetét („*A Dunánál*”, 1995). Lengyel András korábbi kötetében (*Útkeresések*, 1990) még nem szereplő tanulmányait gyűjtötte egybe *A modernitás antinómiái* (1996) címmel kiadott könyvében. Murányi Gábor az 1986-ban megjelent első kiadás után ismét megjelentette jegyzeteivel Szántó Judit *Napló és visszaemlékezés* (1997) című kötetét. Valachi Anna előbb sajtó alá rendezte és jegyzetekkel látta el a költő sógorának, Bányai Lászlónak kézirat- és levélgyűjteményét (*Hét év József Attila közelében*, 1995), majd *József Jolán, az édes mostoha* című, *Egy önérvényesítő nő a huszadik század első felében* alcímű könyvvel (1998) járult hozzá József Attila életművének alaposabb megismertetéséhez. *József Attila* (1999) című könyve az Elektra Kiadóház Életkép sorozatában a teljes pályát tekintette át. Sárközy Péter „*Kiterítetek ügyis*” című, *József Attila kései költészete* alcímű kötetében (1996, 2001²) monografikus igénnyel tárgyalta a harmincas évek kérdéskörét, különleges módszerrel elemezve végig az utolsó verseskötet, az 1936 karácsonyára megjelent *Nagyon fáj* verseit. Tverdota György az 1987-ben megjelent *Ihlet és eszmélet* című kötete, majd pedig 1998-ban *A komor föltámadás titka* címmel, *A József Attila-kultusz születése* alcímmel kiadott könyve után 1999-ben monografikus igénnyel foglalta össze mondanivalóját a költői életműről. Németh Attila *József Attila pszichiátriai betegségei* (2000) címmel járult hozzá az évtizedek során föl-szaporodott idegorvosi és pszichoanalitikusi véleményekhez.

Testet öltött érv

címmel tanulmánykötet jelent meg, amelyet érdemes közelebbről szemügyre venni.

Üdvös szokás lett, hogy a József Attila-kutatók időről időre tanácskozáson számolnak be eredményeikről, vitatják meg őket, majd gyűjteményes kötetben is közzéteszik. 1993. november 25–26-án Párizsban rendeztek kollokviumot a költőről. Ennek anyaga *Regards sur Attila József* címmel Kassai György és Tverdota György szerkesztésében a Cahiers d'Études Hongroises 1994. évi 6. számában vált a franciául tudók számára ismeretessé. A miskolci egyetemen Kabdebó Lóránt kezdeményezésére 2000. április 6–8-án lezajlott föl-olvasóülés anyaga az egyszerű *Tanulmányok József Attiláról* (2001) címmel jelent meg. Ezen a tanácskozáson lépett színre a József Attila-kutatásban új irányzat, az irodalomtudományunkban divatos lett posztmodern szemlélet. Hangadójának, Kulcsár Szabó Ernőnek föllépését és programját a József Attila-kutatásnak Szabolcsi távozása óta joggal legtekintélyesebb, mert az életmű rejtélyeiben leginkább járatos Tverdota György határozott állásponttal utasította helyre az imént idézett *Testet öltött érv* című gyűjtemény füg-gelékében.

Az irodalomtörténet-írás hivatása, hogy egy-egy írói, költői életművet értelmezzen, magyarázzon a lehető legszélesebb olvasóközönség szolgálatában. Nem kunszt bonyolult dolgokat bonyolultan ismertetni. Az irodalomtörténész föladata nem öncélú zsonglórkö-dés tehát a szavakkal, rabulisztika, hanem célját akkor éri el, ha bonyolult összefüggéseket is a lehető legegyszerűbben, ha lehet, közérthetően világít meg. Nagy a kísértés kétfelé is: részint a bennfentesek szakmai tolvajnyelvén fitogtatni kevesek megértette tudásunkat, részint pedig kezdetlegessé, együgyűvé szimplifikálni. Szküllák és Karübdiszek közt kell megtalálni a járható utat: megfejtetni, megértetni, népszerűsíteni irodalmunk (nem csak klasszikus, hanem minden erre érdemes) művét, minél nagyobb tömegek számára meg-könnnyíteni befogadásukat. Megértetni, hogy egy-egy alkotás, vers, elbeszélés, *miért szép* és *miért igaz*. Tárgyi, nyelvi, verstani tudnivalókkal közel hozni a művet a mai olvasóhoz, aki rászorul a történeti magyarázatokra, sőt nemegyszer egy-egy szó jelentéstani értelme-zésére, változására. Nem szabad túlbonyolítani ezt a tennivalót, hanem józan mértékkel megismertetni, megszerettetni a műalkotásokat. Alázatos, de szép szolgálat.

Azzal az érveléssel, amellyel Kulcsár Szabó és köre értelmezi József Attila költészetét, nem sokra megy a versszerető közönség. Az irodalomtörténésznek a mű szépségére, nyelvi és formai értékeire, a költői egyéniségre és az őt körülvevő, befolyásoló társadalmi valóságnak különlegességeire kell az olvasó figyelmét irányítania, fölhíva figyelmét közösségi, hagyományos és egyedi, újító megoldásaira. Mit mond pl. József Attila költői értékeiről Kulcsár Szabónak ez a mesterkéltnél fogalmazású megállapítása: „csak akkor részesülünk az irodalom esztétikai tapasztalatában, ha a szöveg »kijelentésének felfüggesztődik a valóságvonatkozása«” (*Tanulmányok József Attiláról*, 18).

Teljesen elfogadhatatlan Kulcsár Szabónak az eddigi kutatást lebecsülő, nagyotmondó ítélete, mely szerint József Attila a 20. század legföltreértettebb költője lett. A dogmatiz-mus ugyan kétségtelenül rányomta bélyegét az életmű megismertetésére, alkalmat adott belemagyarázásokra, elhallgatásokra, de ezeket azóta a kutatás levetkőzte, s most a versek örvendetesen gyarapodó beható vizsgálata, minden kötelező szemponttól független elem-zése József Attila líráját a magyar költészetnek talán a legjobban megismert életművévé tette.

Nem tagadom azonban, hogy az egyoldalúság a jelen kutatásokat is veszélyezteti; féltő, hogy el is torzítja. A *Testet öltött érv* címmel, *Az értekező József Attila* alcímmel Tverdota György és Veres András szerkesztésében megjelent újabb gyűjtemény az MTA Irodalomtudományi Intézetében 2002 júniusában „*Dübörgő gépváros zugó agyam*” és 2003 júniusában *Mi, József Attila-kutatók* címmel és *A József Attila-kutatás dilemmái* alcímmel megtartott tanácskozások anyagából válogatott.

Azzal mindenképpen egyet kell értenünk, hogy József Attila korábban jelentéktelennek minősített értekező prózáját önmagában is, de költészetének értelmezésében is többre kell értékelnünk. A szerintem legfontosabb elméleti írását, amely *Az egységfront körül* címmel 1933-ban jelent meg, és a nemzetközi munkásmozgalom számára is megfogadandó tanulságokat mondott ki, 1963-ban próbáltam népszerűsíteni, de ezzel el is bántam a fejemre. (Vö. Horváth Iván: „*Miért fáj ma is*”, 309). Érthető, ha ma, látszólag nem lévén időszerűsége, az elemzők nem a költőnek efféle írásaival foglalkoznak.

A *Testet öltött érv* című gyűjtemény két részből áll. Ahogyan a kötet cím a költőtől, *A gondolkodó szonettje* című verséből való, a két nagy egység címét is onnan kölcsönözték. „*A gondolat maga*” (*Téli éjszaka*) tanulmányai József Attilának költészetében és prózai írásaiban egyaránt megmutatkozó elméleti hozadékát tudatosítják. Bókay Antal hajdan Lukács György szókincsével próbálta megfogalmazni mondanivalóját, most Kulcsár Szabó divatját követve *Poétikai beszédmódok József Attila költészetében* címmel igyekszik általánosítható tanulságokra jutni. Ha skatulyáit („négy jelentősebb beszédmódot lehet József Attila költészetében elkülöníteni”) nem fogadjuk is mereven el, ettől függetlenül vannak egy-egy versről gyümölcsöztethető észrevételei.

Farkas János László kötet című tanulmányában (*Testet öltött érv. A Logosz keresése József Attila költészetében*) vélem első jeleit a belemagyarítás veszélyének. Ha nem oly kizárólagosan is, mint Kulcsár Szabó egyedül üdvözítőnek hitt doktrínái, de előadásában is fönnáll az egyoldalúság kísértése. A kötet címül is kiemelt meghatározása, mely szerint a „szép szó” „testet öltött érvet jelent”, metaforának fogadnám el, nem logikai tételnek. Némelyek azt hiszik, mindent megmagyaráznak, ha valamely jelenségre (versre, metaforára, szóra) ráhúznak egy műszót (szelf, népi expresszionizmus, népi szürrealizmus s így tovább), s ezzel egy bizonyos fiókba dugják. Ha Schmitt Jenő Henrik szövegében is, József Attila versében is előfordul a „szertelen” szó, már hatást tételeznek föl. Sőt: *lucus a non lucendo*; Farkas János László azt is hatásnak véli, hogy a *Téli éjszakából* „teljességgel hiányzik az a belső dimenziókba mutató profetikus meghosszabbítás, amelyet Schmitt Jenő Ibsen költészetének tulajdonít...” Elemzőkedve odáig meg, hogy meghazudtolja a költőt: a fagy és varjak emlegetése nem győzi meg; címe ellenére *ősz* versnek ítéli a *Téli éjszakát*...

Fönnáll az öncélúvá váló kutatás kockázata is. Már nemcsak József Attila egy-egy szavának értelmét vitatja, hanem Szabolcsi Miklósét is.

Wacha Imre évtizedekkel ezelőtt hozzászólott József Attila költői szótárának elkészítéséhez. Nyelvész főnöke rosszallására félbehagyta, pedig a további kutatásoknak szilárd alapja lenne, ha egy-egy szó gyakoriságát (ahogy a nyelvészek mondják, „funkcionális terheltségét”) biztosabban ismernénk, s így következtetnénk. Jórészt (egyszerűbb esetekben, a szógyakoriság kimutatásában) fölöslegessé tenné az egyébként joggal dicsért konkordancia- vagy motívumjegyzékeket. Ekkor lehetne igazolni pl. Fenyő D. György föltevését, hogy a *könnyűség* 1937-ben József Attilának alapélménye és mondanivalója. Hogy a *csend*,

hiány, hiába, magány, semmi, úr, üveg és rokon értelmű változataik, melyek a költő lelki állapotának jellemző tükrői, mikor, milyen ütemben sűrűsödnek, milyen jelentésváltozásokkal vannak jelen költői nyelvében. Vagy hogy Lengyel András észrevétele az „ártalmas” és a „értelmes” szembeállításáról több-e jól megtalált, ezért többször ismételt költői szó-játéknál.

Tverdota György megszámlolta: a költő háromszor említi a pszichoanalitikus műszót, a szublimálást („*Szublimálom ösztönöm*”). Szigeti Lajos valóban érdekes leletével, mely szerint ezt már Hont Ferenc 1923-ban A Csöndben meghatározta, nem számol a költőre tett hatások közt: „Semmi jele sincs ugyanakkor annak, hogy már ilyen korán a magáévá tette volna a szexuális ösztöntendenciák szublimációjának gondolatát.” De elfogadja mint Baudelaire-hatást, pedig ez sem meggyőzőbb. A mindenáron hatást kimutatók nem számolnak a természetes felejtéssel; az, hogy hallottunk, olvastunk egy-egy szót, nem bizonyíték arra, hogy netán évek, évtizedek múlva ez bukkan föl emlékezetünkben. Természetesen ettől függetlenül termékeny megfigyelés, hogy ez az alkotói elv, a költőben tudatossá válva, József Attila utolsó évtizedének fontos magyarázó szempontja.

Veres András (*Világképek dialógusa, József Attila Kosztolányi-bírálatáról*) szintén a túlmagyarázás meredélyén lépdel. Önmagában az is meglep, hogy ezt a kritikát (1935) nemcsak József Attila értekező prózájában, hanem a Kosztolányiról szóló irodalomban is mérföldkőnek tartja. Holott maga mutat rá szeplőire, marxista elfogultságának nyomaira, pl. Kosztolányi állítólagos nihilizmusának erőltetésére, az *Őszi reggel* félreértelmezésére.

Beney Zsuzsa (*József Attila inverz anyaképei*) két versnek (*Anyá, Szürkület*) elemzésével szolgálja, amit imént az irodalomtörténész első föladatának mondtam: az életmű egy-egy darabjának minél mélyebb megismerését. Fenyő D. György verselemzése (*Megkapaszkodás és elszakadás*) a kevésbé figyelembe vett (*Könnyű emlékek...*) kezdetű vers alapján az utolsó esztendő megértéséhez szintén jól értelmezhető szempontokat tár föl. Némileg folytatja is az anyakomplexus vizsgálatát. A pár lappal előbb elemzett *Szürkület*-ben a költő *expressis verbis* írja: „Még jó, hogy vannak jambusok, és van mibe beléfogóznom.”

Szőke György (*József Attila és Beethoven*) merész párhuzamot von e két időben és műnemben egymástól oly távol eső művészen. E párhuzamok önmagukban érdekesek, de termékenyítőkké akkor volnának, ha József Attila költészetét befolyásolták volna. Sorsuk hasonlósága aligha rokonítja őket annyira, hogy a Beethoven-i minta József Attila életművében bármily csekély mértékben is magyarázatul szolgálhatna. Tetszetős, de nem igazán meggyőző az összevetés az *Örömóda* Schillertől való sora („*Átöllelek emberiség!*”) és a *Tudod, hogy nincs bocsánat* végleges szövege („*ezt az emberiséget, hisz ember vagy, ne vedd meg*”) közt. Különösen, ha előző változatát is figyelembe vesszük („*magaddal együtt vedd meg*”).

A tanulmánykötet második részének címét Tverdota György már idézett tanulmánya adta („*Szublimálom az ösztönöm*”). Ez a pszichoanalízis túlsúlyát idézte elő. A sztalinizmus nem tűrte a freudizmust, s úgy látszik, ennek visszahatásaként most a szükségesnél nagyobb mértékben uralkodik el – ismét – a mélylélektan a József Attila-kutatásban. Erős Ferenc (*József Attila kultusza a pszichoanalízisben*) ki is mondja: „József Attila nem csak a magyar irodalom, hanem a magyar pszichoanalízis történetének is emblematisz alakja volt.” Továbbá: „a pszichoanalízis nyilvánvaló módon »sokat köszönhet« József Attilá-

nak.” Senki sem tagadja, hogy életére és költészetére rendkívül hatott mind a freudizmus elmélete, mind gyakorlata. Azt sem vonhatjuk kétségbe, hogy megtermékenyítően hatott életművére, akár költészetét, akár elméleti írásait vesszük figyelembe. Abban már lényegesen ellentmondanak a szakértők is, hogy életére – egészségére, gyógyulására – szintén jótékonyan hatott-e a pszichoanalitikus kezelés. Erős Ferenc is elismeri, hogy bizonyos fölfogások szerint áldozata volt. Fölveti, vajon a költő kudarccal végződő kezeléséért, sőt öngyilkosságba hajszolásáért nem tehetők-e felelőssé a terapeuták.

Rapaport Samu bizonyosan nem, hiszen ő, mihelyt rádöbbsent, hogy nem tud segíteni a költőn, lemondott a kezeléséről. Lengyel András (*A pszichoanalízis mint „az ödipusz vallás teológiája”*) a költő Rapaporthoz írott leveleinek egyik jellegzetes vonatkozását boncolgatja. Azt, amelyben a költő a freudizmust „a neurotikusok ödipuszvallásának teológiájaként” értelmezte. Ez szintén hozzájárul a költő anyakomplexusának megértéséhez.

N. Horváth Béla (*Szocializmus és mélylélektan*) József Attilának a freudizmus és a marxizmus összeegyeztetésére irányuló igyekezetének forrását mutatja meg Wilhelm Reich elméleti munkásságában. Erre ugyan már Németh Andor rájött, és Erős Ferenc is tárgyalta („*Miért fáj ma is*”). Valachi Anna (*A névvarázstól a pszichoanalízisig*) József Attila és Róheim Géza kapcsolatát kutatta föl. Érdekes, hogy a freudista Róheim szemben állt Reichhel, ez azonban József Attilát nem zavarta barátságukban. Hihető föltevés, hogy a Róheim gyűjtötte ausztráliai varázsénekek, siratók, fohászok nyersfordításából József Attila formált verset. Az is, hogy Róheim könyve, *A csurunga népe* (1932) közvetlenül hatott József Attila pszichoanalitikus indítékú vallomásaira, néhány versére.

Kassai György (*Ósiség és folytonosság József Attilánál*) figyelemre méltó megfigyelése, hogy a költő igekötői közt gyakori az *el* és ellentéte, a *szét*. (A nagyon szükséges s immár nélkülözhetetlen költői szótárból ez is kitűnnék.) Óhatatlanul Illyés Gyulának a pszichoanalízis szélsőségei ellen írt satírája (*Lélekbúvár*, 1948) jut eszembe, amikor a *Költőnk és Kora* alliteráló kemény *k* hangjait Hollós István nyomán a végbél záróizmának működésével hozza összefüggésbe.

A tanulmánygyűjtemény kifogásolt egyoldalúsága és némely túlmagyarázási igyekezete ellenére az életművel kapcsolatban számos érdekes és a további kutatásban használható megfigyelésben gazdag. Ezért kár, hogy a névmutató mellől hiányzik a versek címmutatója. Használóinak dolgát kívánom megkönnyíteni, amikor az elemzett vagy néhány mozzanatát eredetien értelmezett verseknek eredetileg a magam számára kigyűjtött, betűrendi jegyzékét közzéteszem:

Amit szívedbe rejtész 106 183
Anyja 80
(Drága barátaim...) 98
Elégia 149
Elmaradt ölelés miatt 188
Füst 31
Ha a hold süt 153
Ha lelked, logikád 17
Iszonyat 182
Klárások 203
Költőnk és Kora 190

Könnyű emlékek... 85
Könnyű, fehér ruhában 61
Munkások 136
Nyár 20
Óda 57
Ritkás erdő alatt 152
Szürkület 81
Talán eltűnök hirtelen 211
Téli éjszaka 40
Vígasz 208

In memoriam

a címe a Nap Kiadónak Domokos Mátyás szerkesztette, eddig már félszáz kötetből álló, oktatási segédtankönyv célú sorozatának. Jellegénél fogva egy-egy életművet mind az írótól, költőtől származó szemelvényekkel, mind a róla szóló irodalom jellegzetes alkotásaival mutatja be. Nem elsősorban a tudományos kutatást, hanem az oktatást és a közművelődést szolgálja. A József Attiláról szóló *Eszmélet* című gyűjteményt N. Horváth Béla válogatta és szerkesztette. Öt fejezetben, tárgy szerinti (tehát nem keletkezési) időrendben közli a költői pályát jellemző írásokat. Alapul a József Attila-kutatás két régebbi jelentős gyűjteménye szolgált: egyrészt a Szabolcsi Miklós szerkesztette, annak idején viszontagságos sorsú *József Attila emlékkönyv* (1957), másrészt a háromkötetes *Kortársak József Attiláról* (1987). Az előbbi a kortársak emlékezéseit, az utóbbi pedig egykorú vagy kevesssel a költő halála után keletkezett kritikákat, interjúkat, vallomásokot (1922–1945) tartalmazza.

Ez utóbbi kiadványnak a története éppen fél évszázadra tekint vissza. Akkor jelent meg a szegedi egyetemi könyvtár munkatársának, Reguli Ernőnek (1929–2002) bibliográfiája *Írások József Attiláról* címmel az Irodalomtörténet című szakfolyóiratban és különnyomatként *A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai* című sorozat 31. füzeteként. (Második, bővített kiadása *József Attila* címmel, *Bibliográfia* alcímmel a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában 1975-ben. Úgy hírlík, a centenáriumba újabb, a dolog természete szerint minden eddiginél gazdagabb kiadása jelenik meg.) Ez a bibliográfia szolgált alapul és kiindulópontul Bokor Lászlónak (1927–1979) maguknak a szövegeknek összegyűjtéséhez. Az 1956-ban nyomdába került, kiszedett anyag már megjelenés előtt állt, kiadása azonban – bizonyára összefüggésben a forradalmi eseményekkel – meghiúsult. A szerkesztő halála után vette kezébe a kéziratot Tverdota György, átvizsgálta, kiegészítette, sajtó alá rendezte és alapos jegyzetekkel látta el. Így vált a kritikai kiadással párhuzamosan a József Attila-kutatás nélkülözhetetlen kézikönyvévé.

Minden válogatás szubjektív, ezért az *Eszmélet* című gyűjteményt nem ildomos bírálni. Magam legfőljebb azt sajnálom, hogy a költő pályakezdésében mindenkinél jelentősebb szerepet vállaló Espersit Jánosnak valamelyik írását nem olvashatom itt. Szóvá azt tenném, hogy ha Fejtő Ferenc álnévét (Fülöp Ernő) föloldja a könyv (a tartalomjegyzék is), miért nem adja meg Danzinger Ferenc magyarított nevét, az Agárdi Ferencet, hogy a későbbi írásaival azonosíthassuk, ahogyan a *Kortársak József Attiláról* névmutatójában is tette.

Juhász Gyula a *Szépség koldusa* előszavának kézírata szerint azt írta az ifjú diákköltőről, hogy „árván és nincsetlenül vándorolt és dolgozott és tanult”. Nincsetlenül és nem nincstelenül, ahogy a banalizáció törvénye szerint ma idézni szokás az atyai pártfogó buzdító szavait.

József Attila és a modern művészet

címmel jelent meg negyvenöt éves kiséssel Mészáros István könyve az Argumentum Kiadó és a Lukács Archívum közös gondozásában, az utóbbi intézmény Sziklai László szerkesztette Alternatívák című sorozatában.

Mészáros István (*1930) egyetemi tanulmányait Budapesten kezdte, 1953-ban Jénában végezte. Bölcsészdoktori fokozatot szerzett, és Lukács György tanársegéde, 1956-ban

adjunktusa lett. 1951-ben József Attila-díjat kapott. 1955-ben kandidátusi fokozatot szerzett. 1956-ban *Szatíra és valóság* (1955) című könyvéért Kossuth-díjjal tüntették ki. Mint könyvének utóvédharcos fogalmazású utószavában Agárdi Péter és Andor László írja: „1956 tragédiába fordult szép össze után hagyta el Magyarországot.” Egyetemi docensként tanított Torinóban, 1959-től Londonban, 1961-től a skóciai St. Andrews egyetemen, 1966-tól a dél-angliai Brightonban. 1972-ben a torontói (Kanada) York Egyetem tanára lett. 1976–1991 közt visszatért a brightoni Sussexi Egyetemre, immár mint a filozófiai tanszék vezetője. Ennek az egyetemnek professor emeritusa. 1970-ben Isaac Deutscher Memorial-díjat, 1992-ben Lukács-díjat kapott. 1995-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta.

Még a torinói Einaudi Kiadó adta ki könyvét a magyar forradalomról (*La rivolta degli intellettuali in Ungheria*, 1958). József Attiláról könyvét még 1959 elején a British Museum könyvtárában kezdte írni, 1961 végén a skóciai St. Andrews egyetemen fejezte be, és 1964-ben a milánói Lerici Kiadó adta ki *Attila József e l'arte moderna* címmel. Ez jelent meg most Csala Károly fordításában.

A cím megtévesztett. Azt hittem, József Attilának a modern képzőművészetről, zenéről vallott nézeteit ismerteti. A szabatos cím a *József Attila és a modern költészet* volna. A szerző mint filozófus és esztéta ugyanis azt bizonygatja, hogy József Attila korunk nagy, reprezentatív költője, a legmodernebb költők egyike, akinek műve egy roppant gyötrelmes átmeneti kornak monumentális szintézisét nyújtja; „csodálatos elme”, „hasonlíthatatlan erkölcsi nagyságú” ember. Kedvezőtlen körülményei ellenére olyan életművet hozott létre, amely a világirodalom legegységesebb költői között jelöli ki a helyét. Azt is hirdeti: mi, magyarok, büszkék lehetünk – és kell is, hogy legyünk – arra, hogy József Attila személynében az egész világirodalom egyik legnagyobb költőjét adtuk az emberiségnek.

Ezzel régóta egyetértünk, s a szerző érvelését el is fogadjuk. Annak ellenére, hogy a magyar olvasó számára a dolog természeténél fogva sok fölösleges adat, magyarázat terheli a művet. Nem ismerem az olasz kiadás ottani fogadtatását, de attól tartok, az olasz olvasó pedig aligha foghatta át a könyv első fejezetének (*A világirodalom nagy forradalmi költője*) terjedelmes fejtegetéseit, amellyel József Attila életművét Petőfi és Ady folyamatosságába ágyazva igyekezik bemutatni.

Kevésbé esztétikai, inkább politológiai érvelése őrizi még a költő ötvenes évekbeli értékelését. Nem véletlen, hogy harcosan elítéli Fejtő Ferencnek a költő mozgalmi verseit (itt a *Nyár* címűt) érő kritikáját, védelmezve a szókincset, amelyet utóbb maga a költő érzett merevnek, költőietlennek. Később ugyanilyen ellenszenvvel szól Kassák Lajosról. Ezekben még a régi sztalinista elfogultságát látom a „jobboldali szociáldemokraták” ellen. Lukács szektás merevségét örökölte Mészáros Babits ellen is. A filozófus mesternek nevetséges belemagyarázása Babits *A gazda bekeríti házát* című versében a *kerítés* motívumát úgy értelmeznie, mint „aktív, harcos kiállás a polgári, kapitalista alap mellett”. Ugyancsak belemagyarázás a *léckerítés* teljesen más értelmi mezőben való fölhasználását József Attila *A város peremén* című versében ezzel eszmeileg ellentétes vallomásként fölfogni.

Tagadhatatlan, hogy Bécsben Lukács elismeréssel fogadta József Attilát, s ezzel az ifjú költő méltán dicsekedett el. De azt, hogy Lukács lett volna az első, aki fölismerte József Attila igazi jelentőségét, erős túlzásnak tartom. Ignóty (aki a szerzővel ellentétben soha-

sem használta ebben az összefüggésben utónevét, a Hugót), csak egyike a nem is első föl ismerőknek.

A könyv alapján sajátosan fölfogott monográfia, amely a maga ízlése és eszmei rostája szerint válogatott verseken mutatja be József Attila költői és világnézeti útját. Kétségtelenül jól ismeri föl, hogy 1925-tel záródik a zseniek kora (ami nem jelenti, hogy addig nem születtek remekművek), és hogy az utolsó évtized (1927–1937) a költői pálya csúcsa. A harmadik fejezet (*A zseniektől a klasszikus magasztalokig: József Attila fejlődésvonala*) a valóban irodalomtörténeti elemzés, bár ebben is túlteng az ideológiai szempont. A közbeeső fejezet (*A modern művész sajátos helyzete*) kevéssé szól József Attiláról, inkább általános esztétikai fejtegetés Lukács György szellemében (a sok *adekvát* jelzót is örököelve), világirodalmi párhuzamokra utalva. Erőltetettnek látom azt a párhuzamot, amelyet Mészáros Lukács és a költő nézetei közt vél.

Aligha érthetnek egyet azzal, hogy a modern művészet kora egyúttal a nemzeti művészet válságának kora is. Az, hogy a művészet, mint az egész élet, globalizálódik, nem jelenti a nemzeti sajátosságok szerepének csökkenését, kivált nem az irodalomban, a költészetben. József Attilának nem kellett leküzdenie „a provinciális-nemzeti tehetetlenséget”. Ellenkezőleg: *A Dunánál*, a *Hazám* azt bizonyítja, hogy egy osztály szószólója, a proletárköltő, utolsó éveiben vált nemzeti klasszikussá. Anélkül, hogy kétségbe vonnám a munkásosztályért művészi fokon szót emelő költő emberi és művészi nagyságát, azt vallom, hogy a pártköltő fölé emelkedve lett a magyarság és az emberiség nagy költőjévé.

Ugyanígy kétségbe vonom, hogy Juhász Gyulának sem sikerült elkerülnie a provincializmus veszélyét. Csak akinek „térkép e táj”, nézheti idegenül a Szeged környéki *sömlýéket*, tápai népet, a Város hagyományait és embereit megörökítő költészet szépségét és értékét. Nem csak Tömörkény, hanem Juhász Gyula mikrokozmosza is a nagy művészet méltó tárgya. Ezért utasítom vissza azt az állítását, mintha Juhász Gyula lett volna az oka József Attila állítólagos „provinciális perspektívájának”, amely Mészáros szerint a *Szépség koldusa* verseit jellemezné.

Azt nem a szerzőnek, hanem a fordítónak rovom föl, hogy nem javította ki az 1961-ben még nem ismerhető adatokat és szövegeket. Juhász Gyula költői pályája nem 1908-ban kezdődött, hanem akár 1899-et is írhatunk, de mindenesetre első verseskötete is már 1907-ben megjelent. *A Munkásotthon homlokára* című versét sem 1920-ban vagy '21-ben írta, hanem 1919-ben. S ma már verstanilag is így hibátlan a sor: *Csak az bitang és az hazátlan*. S a *lépsz be* sorvégre nem *cserében*, hanem *cserébe* a jó rím.

Stoll Béla kritikai kiadása (1984) óta József Attila [*Már régesrég...*] című versében is javítandó az értelmezést alapjában megváltoztató jelző: nem *gonosz*, hanem *gondos* gazdáinak hiányát panaszolja. A *Szépség koldusa* előszavának idézetében itt is „nincstelenül” szerepel, s a helyi nyelvérzék szerint helyes külviszonyragos (Kiszomboron) alak helyett hibásan belviszonyraggal (Kiszomborban).

Apró életrajzi tévedés, de a fordító, elnyerve a szerző bejegyzését, ezt is kijavíthatta volna: József Attila nem a makói gimnáziumban érettségizett 1924-ben, hanem Pesten, a Werbőczy-gimnáziumban, 1923 decemberében. Lényegesebb félremagyarázás, mintha József Attila megszakította volna kapcsolatát atyai barátjával, Espersit Jánossal: „elhidegült a kapcsolatuk, szemlátomást egészen a teljes szakításig”. Nem tudom, mire alapozza ezt a nézetét. József Attila 1929 nyarán két hetet töltött Espersitnél, sőt még 1930 nyarán

is átruccant Jolán néniével és az ő udvarlójával, későbbi férjével, Bányai Lászlóval Vásárhelyről Makóra. Espersit 1931-ben Pitvarosra költözött új feleségéhez, s hamarosan és váratlanul ott hunyt el. Semmi jele annak, hogy előtte József Attilával megszakadt volna kapcsolatuk.

József Attila lelki összeomlása

címmel szintén 56-ban emigrált tudós hozta haza, és tette közkinccsé nézeteit József Attila betegségéről és betegségének a költői életműre tett hatásáról. Udvardi József Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra tanítványa volt a gyógypedagógiai főiskolán, és olyan kedves tanítványa lehetett, hogy (ahelyett, hogy valamely országos közgyűjteményünknek adta volna), 1970 tájt, amikor hazalátogatott, neki ajándékozta annak a híres-hírhedt Rorschach-tesztnek általa gépelt másolatát, amelyet ő készített József Attilával megismerkedésükkor, 1937. február 20-án. E tesztről a Franciaországban jeles pszichológussá emelkedett, jelenleg Nice-ben élő tudós először a Lyukasóra című folyóirat 2001. áprilisi és májusi számában közölte értékelését (*József Attila lélektani vizsgálata*). Most (2004-ben) a Magyar Írók Egyesülete kiadásában, a *Lyukasóra-könyvek* sorozatában, egykori főiskolai társának, barátjának, Gyurkovics Tibornak utószavával megbővítve adta ki.

Mindjárt hadd tegyem szóvá, hogy logikusabb lett volna, ha a könyv második fele (*A Rorschach-próba kiértékelése*) áll elől, s ezt követi a mostani címadó első rész (*József Attila lelki összeomlása*). Függelékül kapunk még egy fejezetet (*József Attila a francia Rivierán*), amely a költő 1927. évi nyári cagnes-sur-mer-i nyaralását ismerteti. Nem első-sorban az életrajz alaposabb föltárása a célja (bár itt is újat hoz, amikor kimutatja, hogy a ház, amelyben a költő Etus néniével lakott, már rég nincs, és a költő emléktáblája rossz helyen áll), hanem azt a tanulságot vonva le, hogy ez a két hónap az éppen tíz év múlva bekövetkezett végleges lelki összeomlást mintegy előre vetítette. Két fontos megfigyelése: a kivételesen szép táj nem ihlette József Attilát jelentősebb költői mű megalkotására, és a tenger, amely az átlagembert elragadtatással, csodálattal tölti el, a költőben nyugtalanító, lehangoló hatást keltett.

Herman Rorschach (1884–1922) svájci német pszichológus 1921-ben tette közzé éveken át gyarapított tesztjét, amely sajátos tintafoltoknak a vizsgált személyiségben támasztott képzetek elemzésén alapult. Udvardi József könyvének több helyén is kritikátlan rajongással emlegeti ezt a módszert, különösen a német Ewald Bohmtól továbbfejlesztett változatát.

Megírtam (*Mindenkor csak feléd nézek, Szeged, 2001*), hogy hetven éve, elsős gimnazista koromban matematikatanárom, Szeliánszky Ferenc (1906–1975) *koponyavizsga* néven ilyen tesztet készített osztálytársaimmal, és eredményeit doktori értekezésében (*A hibakutatás lélektani problémái, Szeged, 1938*) adta közre. Ez annak idején nyilván újdonság volt a nevelésben és a lélektanban egyaránt.

Elhiszem, hogy jellemző lehet, mit lát az ember a kék égen úszó báránnyelőkben, s mit a teszt jellemző szín- és alakfoltjaiban. Kizárólagos, vitathatatlan igazságokat azonban (akár a pszichoanalízisben) ebben sem látok. Abból például, hogy a költő az egyik foltot úgy nézte, mintha valaki óriás batyut vinne, arra következtetni, hogy ez a batyu az ő belső nehézségeit, „kóros problémáit jelentené”, nem mernék következtetni.

Mégis, ismerve a költő betegségéről halála óta máig megszorodott véleményeket (Bak Róbert, Varga Ervin, Bókay Antal, Jádi Ferenc, Stark András, Cserne István, Szőke

György, Németh Attila, Nemes Livia stb.), úgy vélem, Udvardi József józan, higgadt álláspontja lényegében elfogadható, és ha le nem zárja is a költő betegségéről és ennek hatásáról való vitát, hiszen a tudományban nincs végleges álláspont, a legalkalmasabb nézőpontot kínálja az életmű tárgyilagos értékeléséhez.

A próba tíz ábrából áll, de ennek József Attila csak a felét válaszolta meg: belefáradt. Elsősorban azért, mert (nyilván imponálni akarva a frissen megismert és első látásra megszeretett szépséges Flórának) egy-egy táblára az átlagos felelet tizenkétszeresével (!) válaszolt. Az átlag táblánként három felelet. Az öt táblára tehát József Attilától tizenöt értelmezést lehetett volna várni. Ezzel szemben ő 181 feleletet adott! Ez, mondja Udvardi, rekkord, és bizonyítja a költő találékonyságát, képzeletének sokszínű gazdagságát. De mutatta fáradékonyságát is: amint tábláról táblára csökkent teljesítménye, majd az ötödiknél kimerült.

Mint Udvarditól megtudjuk, már annak idején Kozmutza Flóra ellátta kódolt megjegyzéseivel, amelyek voltaképpen a szöveg értékelésének első állomását jelentik. A második állomást az idézett *Miért fáj ma is* című kötetben Láng Iringó társaságában a szintén Kozmutza-tanítvány Bagdy Emőke végezte el. Udvardi ezt kiválóan minősíti, de hiányérzetének is hangot ad. Ez készítette őt arra, hogy folytassa a teszt elemzését. 2000 telén a déli Alpok ezerméteres magasságában látott munkához. Mint már tudjuk, 2001 tavaszán tette közzé először értékelését.

A költő személyiségét meghatározó, örökletes sajátosságának látja skizoid jellemtorzulását. József Attila nem volt skizofrén (tudathasadásos), de alkati készsége elébe ment e súlyos elmebetegségnek. Nem volt paranoiás, de a paranoid képzelődés, amely a nagyvárosi hóbort, üldözési mánia, erotómánia felé mutat, szintén jellemezte. „József Attila a próba felvételének időpontjában rendkívül sebezhető, belsőleg megrendült állapotban volt. Az a pszichotikus összeomlás, amely nála négy hónap múlva bekövetkezett, árnyékát már előrevetette.”

A skizoid beállítottság József Attilában az epileptoid hajlam jellegzetességeivel kereszteződött. Az epilepszia az idegbaj súlyos válfaja. József Attila nem volt epilepsziás, de az epileptoid egyéniség ismertetőjeleit hordozta. Ez magyarázza egyfelől hirtelen, indulatos, haragos magatartását, másfelől magatartásában és költészetében egyaránt megmutatókozó túlzott büntudatot, lelkiismeret-furdalást. A skizoidia hatása elsősorban az értelemben, az epileptoid jellem főként az érzelmi életben hagy nyomot. E kettő ritkán semlegesíti egymást, gyakrabban súlyosbítja a bajt.

Udvardi neurotikus érzelmi zavarokat, fóbiás félelmeket is kiolvas a tesztből. Ez utóbbiak föl nem dolgozott gyermekkori rettegések továbbélését alkotják. Szintén gyermeki megrögzöttséggel magyarázza a költőnek a nőekkel szembeni magatartását.

Ezek a jellemvonások összegeződtek. Olykor nem csak hátrányuk, néha előnyük is volt. „Így a gyermekkorra jellemző friss, minden szépre-jóra tágra nyílt szemű látás József Attila számára az ihlet és a költői elragadtatás-csodálkozás kimerülhetetlen forrása volt.”

Elemzésének végén Udvardi oda jut, ahova (ne tűnjék föl szerénytelenségnek) jómagam (Juhász Gyula-kutatásaim következményeként) már évtizedekkel ezelőtt elértem. A legmodernebb tudomány sem tudja eldönteni, hogy a kifejlődött betegségben mennyi az örökletes, *alkati* (endogén), és mennyi a külső, *alkalmi*, környezeti hatás következménye (egzogén). Ökrös László (1926–1988) barátommal a népzene törvényszerűségeit latol-

gatva vitattuk fél évszázaddal ezelőtt az *alkati és alkalmi* ellentétét, összefüggését, korrelációját. Udvardi fölteszi a kérdést: „József Attila tragédiába torkolló sorsa kialakításáért az alkati, örökletes tényezőket, vagy inkább a lét folyamán beépült érzelmi zavarokat kell-e felelőssé tenni?” A dogmatizmus szerette volna a felelősséget mindenesztül a társadalomra hárítani. József Attila azt állította: „*Köztetek lettem bolond...*” Ez azonban nem azonos azzal, hogy *miattatok*. Az endogén betegség föltételezése kétségtelenül bizonyos fokú determinizmusban való hitet is föltételez. Ám a belső (alkati) hajlam nem föltétlenül fejlődik ki: ezt idézheti elő a külső (alkalmi) hatás, a környezeté, a társadalomé. Udvardi válasza: „az alkati adottságok legalább oly fontos szerepet játszottak, mint a külső romboló hatások”. Egy ideig belső ellenállása elegendő volt a külső csapások elviseléséhez: „évtizedekig sikerült neki a belülről feltolakodó túlzott követelményeket többé-kevésbé kordában tartania. Viszont a kívülről rázúduló megpróbáltatások, csalódások belső ellenállását fokozatosan gyengítették.”

Már Flórával való megismerkedésükkor „megrendült állapotban” volt. „Kevéssel később Flóra hirtelen megbetegedése és Pestről való elutazása jelentette azt a megrendítő eseményt, amely kegyelemdöfésként a belső összeomlást kiváltotta nála.” Továbbá: „az elmebaj azzal állt elő, hogy a jellem sokáig visszafogott kóros irányulásai egyszeriben elszabadultak, hirtelen óriássá, ellenőrizhetetlenné váltak. Ez a végkifejlet az író egyéni alkataiban mint lehetőség eleve adva volt, s bizonyos mértékig előtételleződött. Következésképp a lelki összeomlás és az abból fakadó tragédia létrehozásában a külső romboló hatás és a belső kóros beállítottság együttesen, egymás kiegészítve vett részt.”

Ezzel egyetértek, némi módosítással. Míg általánosságban nem lehet megállapítani, hogy egy-egy betegben hány százalékban hat az alkati és hányban az alkalmi tényező, de egy-egy jelenségben (eseményben, alkotásban) meg lehet kísérelni kimutatni, hogy adott esetben – ha nem százalékosan is – melyik erő játszott nagyobb szerepet. A társadalom bűnösségét tehát – József Attila sorsában sem – szabad eltagadni.

Udvardi számos idézettel támasztja alá mondanivalóját. Ezek zöme a versekből való, és több érdekes észrevételt tartalmaz, amely e versek magyarázatához fölhasználható lesz. Kár tehát, hogy ebben sincs verscímmutató. Alapos elemzését adja továbbá a költő Flórához írott leveleinek. Nem hallgatja el, hogy ezek egy része, a pszichotikus összeroppanás után, a betegséget tükrözik. Érdekesen fejtegeti, és versekkel szemlélteti a költő istenkérését. (Ez némiképp ellentmond annak, hogy másutt szikáran ateistának minősíti.)

Végül arra a mindnyájunkat foglalkoztató kérdésre is választ ad: befolyásolta-e a betegség az életművet? Nem rest a levelekben, sőt a versekben is ilyen mozzanatokat föl-sorakoztatni. Pl. az *Íme, hát megleltem hazámat...* kezdetű versnek azt a hasonlatát, hogy a sír befogadja, mint a persely a régi vashatost, kórosnak véli, mondván, hogy gondolatmenetét eltéríti eredeti irányától. Ezt nem így látom.

Összegezését nélkülözhetetlennek tartom (annak ellenére, hogy nyelvhelyességi hibáit nem akarom terjeszteni) teljes terjedelemben idézni:

„A költő leveleinek és verseinek vizsgálata érvet szolgáltat annak bizonyítására, hogy a pszichózis nem érintette mélyrehatóan József Attila értelmi tevékenységét. Az írónál a pszichopata alkataival együtt járó és abból következő felületes megismerései zavarok fennmaradtak, s közülük egyesek gyakoribbá, mások hangsúlyosabbá váltak. Viszont a pszichózis kitörésével fellépő megdöbbentő értelmi zavarok átmeneti jellegűnek mutat-

koztak, s csaknem kivétel nélkül megszűntek. József Attilánál a belső összeomlás főleg érzelmi-akarati téren okozott súlyos károkat. A pszichotikus folyamat fellazította az amúgy is elégtelen önfelügyelő, önszabályozó képességét, és az addig a tudatalattiban visszatartott ösztöneit, indulatait, infantilis követelményeit felszabadította, felerősítette. A lelki betegség így fokozatosan aláásta a költő szerelmi kötődését, a jövőjébe, a gyógyulásába vetett bizalmát, és egy kétségbeesésbe torkolló, reménytelen depresszióba sodorta. József Attila mindvégig megőrizte azt a képességét, hogy eredeti módon lássa [a] világot, s teljes mértékben megővta nagyszerű költői tehetségét is. Élete utolsó hónapjaiban is képesnek mutatkozott arra, hogy remekbe szabott, csodálatos versekkel gazdagítsa irodalmunkat.”

Arra kérdésre, vajon, ha Flóra férjhez megy József Attilához, az ő hitvesi szeretete, gondoskodása megővta volna-e a költőt az öngyilkosságtól, Udvardi sem tud felelni. Szerinte ez az egyetlen titok, amely örökre megoldatlan marad.

Lehet. De én úgy vélem, ez az egyik eset, amelyben az endogén tényező erősebb volt az egzogénnál.

A kutatás feladatai

A gazdag József Attila-irodalom bátorít föl arra, hogy merjek néhány tanácsot adni. A költői szótár sürgős szükségességéről már közben szóltam. A bibliográfia új kiadása remélhetőleg hamarosan megvalósul. Kételyeim csak amiatt vannak, vajon ez módszerében figyelembe veszi-e a személyi bibliográfia szerkezetéről, kellékeiről a közelmúltban kikristályosodott útmutatásokat, vagy továbbra is a hazai bibliográfia vaskorszakára emlékeztető, ömlesztett adattömeget zúdít ránk, amely kezelhetetlen, használhatatlan lesz, mint annyi napjainkban megjelent bibliográfia.

A verselemzések gyarapítására is céloztam, amikor az irodalomtörténeti kutatás legfőbb hivatásáról beszéltem. József Attila összes versei is megérdemelnének Szabó Lőrinc *Vers és valóság* (1990) című gyűjteményéhez hasonló kiadást. Ezt ugyan nem maga a költő készítene, hanem a legjobb kutatók. Hírlik, hogy Stoll Béla új kritikai kiadást ír, s immár nem szűkíti le adatait a textológiai alapokra, hanem a versek elemzéséről, keletkezéstörténetéről, netán utóéletéről is egybegyűjti mindazt, amit az eddigi irodalom fölhalmozott. Lehet, hogy ezzel meg is valósítja javaslatomat. (Juhász Gyulával kapcsolatban terveztem ilyet, bevonva a verstani tudnivalók megírásába Turcsány Pétert, miután könyvében [*A mérleg közepén*, Pomáz, 2001] tanúbizonyosságát adta, hogy ért ehhez.)

Újból óvnám a József Attilára szakosodott kutatókat a túlmagyarázás, a belemagyarázás kísértésétől.